

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 24 (2010)

Διαβούλευση

Διαβούλευση και ηλεκτρονική διαβούλευση: Συναποφασίζοντας με τους πολίτες

Ευάγγελος Λιότζης

doi: [10.12681/sas.901](https://doi.org/10.12681/sas.901)

Copyright © 2015, Ευάγγελος Λιότζης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λιότζης Ε. (2015). Διαβούλευση και ηλεκτρονική διαβούλευση: Συναποφασίζοντας με τους πολίτες. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 24, 13–34. <https://doi.org/10.12681/sas.901>

Διαβούλευση και ηλεκτρονική διαβούλευση. Συναποφασίζομεντας με τους πολίτες

Ευάγγελος Λιότζης*

Στο άρθρο εξετάζονται οι έννοιες της διαβούλευσης και της ηλεκτρονικής διαβούλευσης οι οποίες, ως διαδικασίες για τη λήψη αποφάσεων σε σχέση με τη χάραξη κρατικών πολιτικών, υιοθετούνται όλο και περισσότερο στις μέρες μας. Στο πλαίσιο αυτό, επιδιώκεται να προσδιοριστεί η διάκριση της διαβούλευσης από τις κλασικές μορφές διαλόγου και να καταγραφούν οι επιμέρους διαστάσεις και μέθοδοι των διαβουλευτικών διαδικασιών. Παρουσιάζονται επίσης ορισμένα αποτελέσματα από τη διενέργεια διαβουλεύσεων και γίνεται ειδική αναφορά στις διαβουλευτικές ψηφοφορίες.

Η συζήτηση για τις σύγχρονες μορφές και εφαρμογές της διαβούλευσης, που συνδέθηκε σε μεγάλο βαθμό με το έργο των James Fishkin και Robert Luskin, προκρίνει κατά κύριο λόγο την άποψη ότι η διαβούλευση μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως διαδικασία λήψης αποφάσεων και να βοηθήσει στην εκπαίδευση των πολιτών για τα πολιτικά ζητήματα δεδομένου του χαμηλού επιπέδου πολιτικής γνώσης και δαημοσύνης. Πρόκειται για ζήτημα το οποίο εμπίπτει στον ευρύτερο δημόσιο διάλογο ο οποίος διεξάγεται για τη μορφή και τον χαρακτήρα της διακυβέρνησης στις σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες δυτικού τύπου. Στο πλαίσιο αυτό, κρίνεται σκόπιμο να επιχειρηθεί μια εκτενής παρουσίαση των εννοιών της διαβούλευσης και της ηλεκτρονικής διαβούλευσης οι οποίες υιοθετούνται όλο και συχνότερα στις μέρες μας ως διαδικασίες λήψης αποφάσεων σε σχέση με τη χάραξη κρατικών πολιτικών. Την αρχική οριοθέτηση της έννοιας της διαβούλευσης ακολουθεί η περιγραφή των διαβουλευτικών διαδικασιών, η παρουσίαση αποτελεσμάτων από τη διενέργεια διαβουλεύσεων, μια ειδική αναφορά στις διαβουλευτικές ψηφοφορίες και, τέλος, μια συνοπτική παράθεση των όψεων της ηλεκτρονικής διαβούλευσης.

* Υποψήφιος διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Αθηνών στο Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ. <evliotzis@media.uoa.gr>

Ορισμός της διαβούλευσης

Πριν από την οριοθέτηση της έννοιας της διαβούλευσης, θα πρέπει να γίνει μια απαραίτητη ορολογική διευκρίνιση. Ως διαβούλευση στο παρόν άρθρο νοείται η μετάφραση και της λέξης *deliberation* και της *consultation*. Στη διεθνή βιβλιογραφία και συζήτηση φαίνεται ότι βασικός άξονας διάκρισης των δύο εννοιών είναι κατά πόσο μια διαβουλευτική διαδικασία στοχεύει στη λήψη αποφάσεων [*deliberation*] και κατά πόσο είναι απλώς συμβουλευτική [*consultation*]. Όπως όμως θα φανεί παρακάτω, τα όρια ανάμεσα στις δύο έννοιες είναι δυσδιάκριτα μιας και σε αρκετές περιπτώσεις είναι αρκετά δύσκολο να προσδιοριστεί ο βαθμός καθορισμού των τελικών αποφάσεων μιας διαβούλευσης από την ίδια τη διαβουλευτική διαδικασία. Υπάρχει όμως και ένα επιπλέον στοιχείο που διαφοροποιεί τις δύο έννοιες, και αυτό είναι η ένταξη της διαβούλευσης στη συνολικότερη συζήτηση για ένα εναλλακτικό μοντέλο δημοκρατίας, τη διαβουλευτική δημοκρατία [*deliberative democracy*]. Μεταξύ των πολλών ορισμών της διαβουλευτικής δημοκρατίας, η Hartz-Karp (2005) προκρίνει αυτή του *Deliberative Democracy Consortium*. Σύμφωνα με αυτόν τον ορισμό, η διαβουλευτική δημοκρατία ενισχύει τις φωνές των πολιτών στη διακυβέρνηση με τη συμπερίληψη των ανθρώπων όλων των φυλών, κοινωνικών κατηγοριών και ηλικιών στις συζητήσεις που έχουν άμεσες επιπτώσεις στις δημόσιες αποφάσεις. Κατά συνέπεια, οι πολίτες μπορούν να επηρεάσουν τις αποφάσεις για την πολιτική που θα ακολουθηθεί, κυρίως μέσω των διαβουλεύσεων, αλλά και να δουν το αποτέλεσμα της επιρροής τους στη διαχείριση των ζητημάτων.¹

Σε αυτό το πλαίσιο λοιπόν, η διαβούλευση συνιστά, με χαμπερμασιανούς όρους, ένα 'ιδανικό ομιλιακό περιβάλλον' όπου ο κύριος διαδικαστικός όρος είναι η συνεργατική αναζήτηση συμφωνίας (Muhlberger & Weber 2006) και απώτερος στόχος η καλλιέργεια μιας δημοκρατικής κουλτούρας για τη θεμελίωση μιας διαδικασίας λήψης αποφάσεων πάνω στη μόνη νομιμοποιητική οδό που ταιριάζει σε μια λειτουργούσα δημοκρατία, δηλαδή τη συμμετοχή των πολιτών (Blumler & Coleman 2001). Σύμφωνα με έναν πιο εργαλειώδη ορισμό, η διαβούλευση είναι μια προσέγγιση στη λήψη αποφάσεων στην οποία οι πολίτες εξετάζουν τα σχετικά γεγονότα από πολλαπλές απόψεις και συζητούν μεταξύ τους για να σταθμίσουν αυστηρά τις επιλογές τους (Hartz-Karp 2005). Ως πολιτική διαδικασία, η διαβούλευση συνδέθηκε εξ αρχής με μια διαφορετική οπτική διακυβέρνησης, κύριο χαρακτηριστικό της οποίας είναι ότι, χωρίς να αμφισβητείται ο κεντρικός ρόλος των νόμιμα εκλεγμένων κυβερνήσεων και του κράτους, προστίθενται στην αλυσίδα των διαδικασιών των δημοσίων αποφάσεων και οι υπόλοιποι κοινωνικοί πόλοι στα πλαίσια μιας σύγχρονης, πλουραλιστικής κοινωνίας.²

Η ολοένα όμως και πιο συχνή υιοθέτηση διαβουλευτικών διαδικασιών φαίνεται πως αναδεικνύεται σε ένα από τα βασικά επιχειρήματα αρκετών κριτικών του παρόντος και κυρίαρχου τύπου διακυβέρνησης στην αστική δημοκρατία, ότι ακόμη και στο πλαίσιο της κλασικής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας υπάρχουν δυνατότητες και μέθοδοι για να επαναπροσδιοριστεί ο χαρακτήρας του κοινοβουλευτικού συστήματος προς μια πιο διαβουλευτική μορφή. Έτσι, ως στόχος και πρόθεση προκρίνεται η διαμόρφωση μιας ιδανικής κατάστασης όπου η διαβούλευση θα είναι όχι μόνο πιο διάχυτη από ό,τι είναι στον πραγματικό κόσμο, αλλά υπό μία έννοια να είναι 'καλύτερη', δηλαδή ουσιαστικότερη, καλύτερα ενημερωμένη, ισορροπημένη, πιο ανακλαστική και πιο συμπεριληπτική, κατά το ότι θα περιλαμβάνει συζητητές με διαφορετική κοινωνική και πολιτική κουλτούρα (Farrar κ.ά. 2003). Οπότε, σε οποιαδήποτε περίπτωση, ο διάλογος αλλά και η αποδοχή της διαφορετικότητας συνιστούν την απαραίτητη προϋπόθεση για τις δημόσιες διαβουλεύσεις οι οποίες, σε τελευταία ανάλυση, αποτελούν μηχανισμούς, και όχι αυτοσκοπό (Shane 2005). Έτσι, μια ιδεοτοπική θεώρηση της διαβούλευσης τη διακρίνει από άλλες μορφές διαλόγου στην έμφαση που δίνει στα άτομα τα οποία είναι πρόθυμα, έστω και αποσπασματικά, να θέσουν κατά μέρος το προσωπικό τους συμφέρον (Deliberative Democracy Consortium 2004).

Αυτή η έμφαση στα άτομα συνιστά, σε τελευταία ανάλυση, μια κατανόηση της διαβούλευσης υπό τη φιλελεύθερη έννοια. Κατανόηση η οποία εμπεριέχει στη λογική της την έννοια της λογοδοσίας, σχετίζεται με την αναγνώριση της 'αγωνιστικής πολλαπλότητας και αμφισβήτησης' στο κέντρο της δημόσιας σφαίρας στις σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες δυτικού τύπου και συνδέεται με τη διαδεδομένη ανησυχία για την απομάκρυνση των πολιτών από την πολιτική διαδικασία και τη διακυβέρνηση. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για το αποκαλούμενο 'δημοκρατικό έλλειμμα' που φαίνεται να κυριαρχεί ως αντίληψη στην κοινή γνώμη³ και που οι υπέρμαχοι της διαβουλευτικής δημοκρατίας προτιμούν να προσδιορίζουν ως 'κρίση της συναίνεσης', έξαρση της διαφωνίας ή αδιαφορίας μεταξύ του κράτους και των πολιτών του (Hands 2005). Σε αυτό το πλαίσιο λοιπόν, όπου είτε διακρίνεται μια έξαρση της διαφωνίας είτε της αδιαφορίας, ανακύπτουν πραγματικά προβλήματα για τα οποία οι διαβουλευτικές διαδικασίες δύναται να αποτελέσουν προοδευτικές διεξόδους.

Διαβουλευτικές διαδικασίες

Για τους Coleman & Gotze (2001: 6-7), οι μέθοδοι δημόσιας συμμετοχής μπορούν να χαρακτηρισθούν ως διαβουλευτικές όταν ενθαρρύνουν τους πολίτες να εξετάζουν προσεκτικά, να συζητούν και να αξιολογούν διαφορετικές αξίες και εναλλακτικές πολιτικές, μέθοδοι δηλαδή που κατ' αυτόν τον τρόπο ενθαρρύνουν

τη διαμόρφωση επιλογών αντί απλώς την επιβεβαίωση. Με βάση αυτό το σκεπτικό, η δημόσια διαβούλευση πρέπει να χαρακτηρίζεται από πρόσβαση σε ισορροπημένη πληροφόρηση, ανοικτή ατζέντα, χρόνο για προσεκτική μελέτη των θεμάτων, ελευθερία από χειραγώγηση ή καταπίεση, πλαίσιο συζήτησης βασισμένο σε κανόνες, συμμετοχή από επαρκώς αντιπροσωπευτικό δείγμα πολιτών, ευρύ πεδίο για ελεύθερη αλληλεπίδραση μεταξύ των συμμετεχόντων και αναγνώριση των διαφορών μεταξύ των συμμετεχόντων αλλά απόρριψη των προκαταλήψεων.

Οι στόχοι αυτοί όμως δεν επιτυγχάνονται εύκολα διότι συνήθως μια ομάδα ελίτ θέτει την ατζέντα της διαβούλευσης αναμένοντας μια διαδικασία 'εκπαίδευσης' για τους υπόλοιπους συμμετέχοντες που θα οδηγήσει και στη συναίνεση (Karpowitz & Mansbridge 2005). Γι' αυτό και η Hendriks (2005) επισημαίνει ότι τα φόρα πολιτών δεν πρέπει να ιδωθούν απλά ως ένα 'επί παραγγελία όργανο' για την επίτευξη της απαιτούμενης νομιμοποίησης, αλλά ως ένα μέσο που θα προσδώσει αξία σε ολόκληρη την πολιτική συζήτηση. Οι δε Karpowitz & Mansbridge (2005) υποστηρίζουν ότι μόνο μέσα από τη συγκρουσιακή διαβούλευση, και όχι τη συναινετική, οι συμμετέχοντες ικανοποιούνται από τη διαδικασία, δημιουργούνται δεσμοί ανάμεσά τους και παράγονται αποτελέσματα που έχουν επιρροή στο επίπεδο της λήψης των αποφάσεων.

Στο πλαίσιο αυτό, οι Fung & Wright (2001: 34) παραθέτουν τέσσερις διαστάσεις που μπορούν να μετασηματίσουν τη 'δίκαιη' διαβούλευση σε κυριαρχία. Πρώτον, οι πολίτες που ευνοούνται από άποψη οικονομικής επιφάνειας, εκπαίδευσης, εισοδήματος ή κοινωνικής θέσης, συμμετέχουν συχνότερα και πιο αποτελεσματικά από εκείνους που είναι λιγότερο εύποροι. Δεύτερον, παρόλο που οι 'ισχυροί' και οι 'αδύναμοι' αντιπροσωπεύονται επαρκώς, μπορεί οι πρώτοι να χρησιμοποιήσουν τα μέσα που έχουν στη διάθεσή τους για να προωθήσουν τις συλλογικές αποφάσεις που ευνοούν τα συμφέροντά τους. Τρίτον, πέρα από την άνιση αντιπροσώπευση και την άμεση δύναμη, οι ισχυροί συμμετέχοντες μπορούν να επιδιώξουν να αποκλειστούν τα ζητήματα που απειλούν τα συμφέροντά τους από το πεδίο της διαβούλευσης. Τέταρτον, η λογική της διαβούλευσης ενδέχεται να υπονομεύσει τους φορείς της κοινωνίας πολιτών αποθαρρύνοντας τον ριζοσπαστισμό και τη μαχητικότητα χάριν της συναίνεσης.

Σε μια παρόμοια λογική, υπάρχουν και άλλες επιμέρους διαπιστώσεις για τον χαρακτήρα των διαβουλευτικών διαδικασιών, όπως το ότι οι τελευταίες φαίνεται πως σπάνια κινητοποιούν περισσότερο από μια μειονότητα ενδιαφερομένων (Selee 2003), ότι όταν η θεματολογία τους επεκτείνεται σε θέματα μείζονος σημασίας για μια κοινωνία ή τοπική κοινότητα αυξάνεται και το επίπεδο συμμετοχής των φορέων της κοινωνίας πολιτών (McLean κ.ά. 2000), και ότι πολλές φορές οι ισχυρές και αποτελεσματικές ομάδες συμφερόντων μπορούν να αλλάξουν συνο-

λικά τον χαρακτήρα των διαβουλεύσεων (Levine, Fung & Gastil 2005). Για παράδειγμα, ορισμένες ομάδες πίεσης μπορεί να είναι απρόθυμες να δεσμευθούν σε μια απέραντη διαδικασία στην οποία θα έχουν μάλλον περιορισμένη επιρροή (Hendriks 2005: 64-5). Σε αυτή την περίπτωση, ενδεχόμενη απουσία οργανωμένων φορέων της κοινωνίας πολιτών δημιουργεί προβλήματα επειδή οι ομάδες συμφερόντων διαδραματίζουν δύο βασικούς ρόλους στην εξασφάλιση της επιτυχίας και της νομιμότητας αυτών των διαδικασιών. Πρώτον, η ίδια η συμμετοχή τους συμβάλλει στη νομιμοποίηση των διαδικασιών και, δεύτερον, η συμμετοχή τους συνοδεύεται συνήθως από την παροχή πληροφοριών χρήσιμων για τη στάθμιση των ζητημάτων από τους πολίτες.⁴

Στις περισσότερες περιπτώσεις οι ομάδες οργανωμένων συμφερόντων βλέπουν λόγο συμμετοχής επειδή έτσι εξασφαλίζουν ότι οι θέσεις τους θα αποτελέσουν μέρος των συζητήσεων. Εντούτοις, σε ορισμένα θέματα πολιτικής, μερικές ομάδες πίεσης διακρίνουν απειλή για τα συμφέροντά τους και επλέγουν να υπονομεύσουν την ίδια τη διαδικασία. Είναι η εισαγωγή νέων συμμετεχόντων στο πολιτικό προσκήνιο που φαίνεται να αποτελεί την κύρια αιτία γιατί τα φόρα των πολιτών μπορεί να προκαλούν την αντίδραση των ομάδων οργανωμένων συμφερόντων. Εκτός από το γεγονός ότι αυτοί οι νέοι φορείς, δηλαδή οι πολίτες που συμμετέχουν 'πέρα από την κοινωνία πολιτών', αλλάζουν σε κάποιο βαθμό τις υπάρχουσες δομές εξουσίας, θέτουν ουσιαστικά και το ζήτημα του τι σημαίνει να είναι κανείς 'νομιμοποιητικός συμμετέχων', ένας κοινωνικός εταίρος σε τελευταία ανάλυση. Αντίθετα, δηλαδή, από τα πρότυπα συμμετοχής των ομάδων συμφερόντων, η νομιμοποίηση των συμμετεχόντων στις διαβουλευτικές διαδικασίες δεν συνδέεται με το εάν αυτοί αντιπροσωπεύουν ένα κομμάτι της κοινωνίας ή εάν έχουν ειδικευτεί σε κάποιο ζήτημα.

Ωστόσο, οι ομάδες οργανωμένων συμφερόντων με την απουσία τους μπορούν να απο-νομιμοποιήσουν τη διαβουλευτική διαδικασία, όσο και αν οι περισσότεροι συμφωνούν στο συμπέρασμα ότι η ανοιχτή διαβούλευση εισάγει 'νέους παίκτες' στη δημοκρατική διαδικασία (Hendriks 2005: 68-71).⁵ Στο ερώτημα, λοιπόν, που προκύπτει σχετικά με το τι νομιμοποιεί την έκβαση μιας διαβούλευσης, οι μελετητές δεν έχουν φθάσει σε κάποια κοινή βάση. Ο Shane (2005), για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι οι εθνικής εμβέλειας δημόσιες διαβουλεύσεις είναι μόνο για τη νομιμοποίηση, ενώ οι τοπικού χαρακτήρα έχουν μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα. Γι' αυτό και ο Friedman (2006) επισημαίνει ότι η ενασχόληση με τα τοπικά προσδίδει έναν χαρακτήρα δημοκρατικών προσδοκιών και πρακτικών πέρα από την τοπική κοινότητα, με τους Levine, Fung & Gastil (2005) να προσθέτουν ότι, όταν οι διαβουλεύσεις είναι καλά οργανωμένες, οι συμμετέχοντες ικανοποιούνται από αυτές, οπότε και μια επιτυχημένη διαβούλευση 'ανοίγει την όρεξη' για

άλλες. Αρκετοί βέβαια, κυρίως οι υπέρμαχοι της διαβουλευτικής δημοκρατίας, θεωρούν ότι η ίδια η διαδικασία είναι 'κυριαρχική' και άρα οποιαδήποτε απόφαση επιτυγχάνεται μέσω μιας κατάλληλης διαβουλευτικής διαδικασίας είναι εξ ορισμού νόμιμη.

Άλλοι πάλι θεωρούν ότι η νομιμοποίηση επιτυγχάνεται μόνο μέσω της κατάλληλης διαβουλευτικής διαδικασίας που σέβεται κάποιο σύνολο ουσιαστικών αξιών τις οποίες ασπάζεται ή ενστερνίζεται μια δεδομένη κοινωνία. Γι' αυτό και οι διοργανωτές των δημοσίων συζητήσεων έχουν αναπτύξει πολλές στρατηγικές για να διαχειρίζονται τα περισσότερα εμπόδια της δημόσιας διαβούλευσης. Ο Bregman (2000), για παράδειγμα, συνιστά μόλις επιλεγούν οι συμμετέχοντες που θα μιλήσουν σε μια διαβούλευση, να ακολουθήσουν ένα σύνολο οδηγιών ή 'συνομιλητικών κανόνων' για να εξασφαλιστεί ότι τα λεγόμενα των ομιλητών θα βοηθήσουν στην εξέλιξη της διαβούλευσης. Η βάση δηλαδή μιας συνομιλητικής ανταλλαγής είναι η 'συνεργατική αρχή' σύμφωνα με την οποία οι συμμετέχοντες θα πρέπει να συμβάλουν στον διάλογο όπως απαιτείται, στο στάδιο που προβλέπεται και σύμφωνα με τον κοινά αποδεκτό σκοπό της συζήτησης στην οποία μετέχουν. Σε οποιαδήποτε περίπτωση όμως υποφώσκει ο κίνδυνος της απονομιμοποίησης όταν η δημόσια διαβούλευση και η γνωστοποίηση των απόψεων προς τους πολιτικούς αντιπροσώπους εκφωλίζεται σε ένα 'θέαμα της συμμετοχής' (Hands 2005).

Αποτελέσματα διαβουλεύσεων

Σε ένα πιο γενικό επίπεδο πάντως, αναμένεται ότι οι διαβουλεύσεις όχι μόνο θα δώσουν νέα νομιμοποίηση στις αποφάσεις των κυβερνήσεων, αλλά θα παράγουν και περισσότερο πολιτικό ενδιαφέρον, ενδεχομένως και να αυξήσουν τα επίπεδα της δημόσιας εμπιστοσύνης που προκύπτει πέρα από τις διαφορές και τις ασυμφωνίες. Δημόσια εμπιστοσύνη η οποία φαίνεται ότι σπάνια απορρέει από τον άγριο ανταγωνισμό των συμφερόντων που δημιουργεί η, κατά τον Ranson (2003: 476), 'ταξική ιεραρχία του κοινωνικού πλεονεκτήματος και του αποκλεισμού'. Όταν, μάλιστα, η διαβούλευση στοχεύει στην παραγωγή λύσεων από τις οποίες μεγάλη μερίδα των συμμετεχόντων θα επωφεληθεί, οι ανισότητες του κοινωνικού συσχετισμού δυνάμεων μπορεί να μην οδηγήσουν νομοτελεακά σε άδικες αποφάσεις (Fung & Wright 2001: 33).

Επιπλέον, μια ακόμα πιθανή επίδραση της διαβούλευσης είναι η μεταστροφή προτιμήσεων, με το ενδιαφέρον να εστιάζεται στο ποιοι είναι οι μηχανισμοί που οδηγούν σε τέτοια αποτελέσματα. Μια υπόθεση είναι ότι η διαβούλευση μπορεί να προκαλέσει μια κοινωνικά συντονισμένη επαναδιαμόρφωση των προβλημάτων στη λήψη των αποφάσεων, ώστε να αποβληθούν οι ατομοκεντρικές και κοι-

νονικά απερίσκεπτες προτιμήσεις, και μια άλλη ότι μπορεί να διευκολύνει τον προσδιορισμό μιας ή περισσότερων κοινωνικά αποδεκτών προσεγγίσεων των διαστάσεων των ζητημάτων ώστε αυτοί με τις μη παγιωμένες τοποθετήσεις να μπορούν να βρουν την επιχειρηματολογία που τους ταιριάζει. Οι θεωρητικοί της διαβουλευτικής δημοκρατίας πάντως υποστηρίζουν ότι η διαβούλευση στην οποία οι συμμετέχοντες ακούν και είναι ανοικτοί στα επιχειρήματα των άλλων, θα οδηγήσει σε μια μετατόπιση των προτιμήσεων προς το όποιο κοινό συμφέρον.

Γενικότερα, σύμφωνα με τους Luskin & Fishkin (2005), υπάρχουν δύο αντιτιθέμενοι μηχανισμοί που οδηγούν στις αλλαγές πολιτικής τοποθέτησης μεταξύ των συμμετεχόντων. Ο ένας είναι η 'αυξανόμενη αποδοτικότητα στην πρόωθηση των πάγιων και αμετάβλητων συμφερόντων', τα αποτελέσματα της οποίας συνιστούν πολλές φορές τη μεταβολή των τοποθετήσεων, ενδεχομένως, μετριασθών συμμετεχόντων. Ο άλλος μηχανισμός αφορά τη διεύρυνση των ενδιαφερόντων. Μπορεί δηλαδή οι συμμετέχοντες να έρθουν πιο κοντά σε ομάδες στις οποίες δεν ανήκουν ή να σκεφτούν περισσότερο για τα συμφέροντα και άλλων ομάδων στις οποίες ανήκουν, όπως για παράδειγμα η τοπική κοινωνία. Συμπεράσματα έρευνας πάντως αναφορικά με την αλλαγή στάσης κατά τη διάρκεια διαβούλευσης δείχνουν ότι ακόμα και η βραχυπρόθεσμη συζήτηση μπορεί να χρησιμεύσει για να 'συντονισεί' τις τοποθετήσεις κοινωνικά και να παρακινήσει τη συμμετοχή και τη δέσμευση (Muhlberger 2005).

Στην ίδια λογική, οι υπέρμαχοι της διαβουλευτικής δημοκρατίας υποστηρίζουν ότι, κατά τη διάρκεια μιας διαβούλευσης, η κριτική από άλλους συμμετέχοντες μπορεί να προβληματίσει ένα πρόσωπο για τις αξίες του και να οδηγήσει στην ενδοσκόπηση, την ανακλαστικότητα και την αλλαγή στάσεων.⁶ Η διαβούλευση θα μπορούσε επίσης να προκαλέσει την αναθεώρηση της σχέσης των ατόμων με την, εθνική ή τοπική, κοινότητά τους και, πιο ειδικά, του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονται τις όποιες συλλογικές προσδοκίες. Σε παρόμοια κατεύθυνση, υποστηρίζεται και ότι η διαβούλευση ενισχύει την επίγνωση της ιδιότητας του πολίτη με την αύξηση της 'εσωτερικευσης μιας ταυτότητας ενεργού πολίτη' (Muhlberger 2005), ενδεχομένως ενός 'καλύτερου πολίτη'. Και εδώ ακριβώς αρχίζει μια μεγάλη συζήτηση για το αν η διαβούλευση παράγει 'καλύτερους πολίτες', αλλά και ποιες πολίτες νοείται ως 'καλύτερος'. Οι Luskin & Fishkin (2002) προσαθούν να δώσουν κάποιες απαντήσεις.

Μια πρώτη διάσταση είναι ότι 'καλύτερος πολίτης' θεωρείται εκείνος που τείνει να αποφασίζει για τις πολιτικές και εκλογικές του προτιμήσεις πιο κοντά σε αυτό που θα κατέλγε υπό συνθήκες πλήρους πληροφόρησης. Μια δεύτερη διάσταση του 'καλύτερου πολίτη' είναι η ικανότητα προσδιορισμού των συμφερόντων του, η στάθμιση του ποιες δεδομένες εκλογικές επιλογές εξυπηρετούν ή έστω

συμβαδίζουν με αυτά, αλλά και η κατανόηση πολιτικών και εκλογικών επιλογών που κινούνται προς την κατεύθυνση τόσο των δικών του συμφερόντων όσο και του κατά περίπτωση 'δημοσίου συμφέροντος'. Η τρίτη διάσταση συνάγεται από την ικανότητά του να μπορεί να κρίνει ψύχραιμα και συνθετικά τις υπό διαμόρφωση 'κυρίαρχες' απόψεις ώστε να διακρίνει τις στρεβλώσεις των προτιμήσεων από την ηγεμονική παρουσία κάποιων. Σύμφωνα, τέλος, με την τέταρτη διάσταση, 'καλύτερος πολίτης' είναι εκείνος του οποίου η δράση καλλιεργεί μια δημοκρατική κουλτούρα της ανεκτικότητας.

Με άλλα λόγια, επειδή, σύμφωνα με τους Luskin & Fishkin (2002), η διαβούλευση μπορεί να ενισχύσει την υποστήριξη των πολιτών στο δημοκρατικό σύστημα και άρα να αποτρέψει ενδεχόμενη συμμετοχή τους σε διαδικασίες που αποβλέπουν στην κατάργηση των δημοκρατικών κεκτημένων, θα μπορούσε κάποιος να προσθέσει ότι, υπ' αυτή την έννοια, 'καλύτερος πολίτης' είναι αυτός που διαβουλεύεται. Η υπόθεση αυτή βέβαια δεν αναιρεί το γεγονός ότι το κατά τους διακεκριμένους αμερικανούς θεωρητικούς πρότυπο 'καλύτερου πολίτη' παραπέμπει, να ορθολογικά, σε αυτό του homo economicus. Σύμφωνα με το πρότυπο αυτό, τα ορθολογικά άτομα πρέπει αδιαμφισβήτητα να επιδιώξουν τη μεγιστοποίηση του προσωπικού τους οφέλους, ενώ το δημόσιο συμφέρον εξυπηρετείται -ενίοτε δε καθορίζεται εξολοκλήρου- από τη συνάθροιση των προτιμήσεων των ατόμων που ακολουθούν τα ιδιωτικά τους συμφέροντα όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερα. Οι πολίτες όμως είναι 'καλύτεροι', σύμφωνα με τους Luskin & Fishkin (2002), όταν λειτουργούν προς το συνολικό όφελος της κοινωνίας και μόνο εάν τυχαία συμπίπτει το δημόσιο συμφέρον με το ατομικό τους μπορούν να αποκομίζουν οφέλη από τις εκάστοτε πολιτικές αποφάσεις, παρά αντίστροφα.

Η θέση πάντως ότι 'καλύτερος πολίτης' είναι αυτός που διαβουλεύεται, ενισχύεται και από την ύπαρξη ωφελειών που περιστρέφονται γύρω από μια σειρά ζητημάτων, όπως αυτό της πολιτικής γνώσης, αφού οι διαβουλευτικές διαδικασίες φαίνεται ότι συνήθως αυξάνουν τα επίπεδα πολιτικής γνώσης των συμμετεχόντων (Gastil 2006). Διαπιστώνεται δηλαδή ότι η γενική πολιτική γνώση που μπορεί να μετρηθεί με σειρά πραγματικών στοιχείων, έχει θετικά και σημαντικά αποτελέσματα στην εκλογική συμμετοχή διότι οι πολίτες με τη μεγαλύτερη γνώση είναι λιγότερο πιθανό να τηρήσουν μια 'μη στάση' (Muhlberger & Weber 2006).⁷ Σε κάθε περίπτωση, φαίνεται πως η διαβούλευση εμπεδώνει την 'πραγματική' γνώση καλύτερα στη μνήμη, βοηθά να χτιστεί η 'εννοιολογική διασαφήνιση' και χιτίζει τη συνειδητοποίηση των αντισταθμιστικών απόψεων' (Muhlberger & Weber 2006).⁸ Είναι σε αυτό το πλαίσιο που οι Fung & Wright (2001: 7) απαριθμούν πέντε πρωτοβουλίες⁹ οι οποίες, αν και διαφέρουν εντυπωσιακά στις λεπτομέρειες του σχεδιασμού τους και στα ζητήματα που τις απασχολούν, όλες επιδιώκουν να

‘εμβαθύνουν’ τους τρόπους με τους οποίους ένας απλός άνθρωπος μπορεί να συμμετέχει αποτελεσματικά και να επηρεάσει τις πολιτικές που έχουν άμεσες επιπτώσεις στη ζωή του. Τρεις είναι οι γενικές και θεμελιώδεις αρχές στις εν λόγω πρωτοβουλίες: η εστίαση στα συγκεκριμένα, απτά προβλήματα· η συμμετοχή απλών πολιτών που επηρεάζονται από αυτά και ανώτερων υπαλλήλων που είναι κοντά στους πολίτες που συμμετέχουν· και η ‘διαβουλευτική ανάπτυξη’ των λύσεων (Fung & Wright 2001: 17-9).

Υπάρχουν όμως και απογοητευτικά εγχειρήματα. Για παράδειγμα, στην προσπάθειά του να διαμορφώσει μια ‘κοινά συναινετική αντίληψη περί του δημοσίου συμφέροντος’ και μια διευρυμένη κοινωνική συμφωνία για τα αναγνωρισμένα τοπικά προβλήματα, το Princeton Future –ο φορέας της κοινωνίας πολιτών που μελετούν οι Karpowitz & Mansbridge (2005)– απέτυχε να δημιουργήσει κεντρική αντιπαράθεση και ενδιαφέρουσα δημόσια συζήτηση με αποτέλεσμα να υποχωρήσει μπροστά στην τοπική πολιτική εξουσία χάριν της ‘κοινής συμφωνίας’.¹⁰ Με άλλα λόγια, όταν η συναίνεση γίνεται απλώς αυτοσκοπός στη διαβούλευση, τότε οι πρωτοβουλίες κοινωνικών φορέων παίρνουν τον χαρακτήρα δράσεων άτυπων ομάδων πίεσης και η διαβούλευση εκφυλίζεται σε διαπραγμάτευση. Και αυτό διότι, στις συγκεκριμένες περιπτώσεις, η διαβούλευση γίνεται αντιληπτή ως μια διαδικασία όπου συμφέροντα αντιμάχονται για το ποιο θα αποκομίσει τα περισσότερα οφέλη, αλλά ταυτόχρονα υποσκάπτουν την ανάδωση και διασαφήνιση των διαφορών στο πλαίσιο της λεγόμενης ‘συλλογικής συμφωνίας’.

Οι διαβουλευτικές ψηφοφορίες

Οι διαβουλευτικές ψηφοφορίες αποτελούν συνήθως μέρος των διαβουλεύσεων όπου, αφού παρασχεθεί σε τυχαία δείγματα συμμετεχόντων ισορροπημένη πληροφόρηση, διερευνάται η δυνατότητα της ενθάρρυνσής τους να ‘ζυγίσουν’ τα αντιτιθέμενα επιχειρήματα στις συζητήσεις με τους υπόλοιπους συνομιλητές και εν συνεχεία να αναδείξουν τις πιο ενδιαφέρουσες και αρμόζουσες για το εκάστοτε ζήτημα απόψεις. Είναι ένας τρόπος, τουλάχιστον σε μικρογραφία, να συντρέξουν και η διαβούλευση και η ισότητα της ψηφοφορίας. Δεν είναι τυχαίο ότι σε σχέση με τις διαβουλευτικές ψηφοφορίες οι Fishkin & Luskin (2004) ανακαλούν το παράδειγμα της αρχαίας Αθήνας. Με άλλα λόγια, η πραγματοποίηση μιας διαβουλευτικής ψηφοφορίας είναι ουσιαστικά μια προσπάθεια να δημιουργηθεί ένα υποθετικό κοινό με υψηλό ενδιαφέρον και καλύτερη ενημέρωση για το υπό συζήτηση θέμα από ό,τι οι πολίτες στην πραγματικότητα. Η διαβουλευτική ψηφοφορία, δηλαδή, καλείται να γεφρώσει το χάσμα μεταξύ της πραγματικής κοινής γνώμης και της καλά ενημερωμένης κοινής γνώμης (Park, Jowell & McPherson 2000).

Στις περισσότερες διαβουλευτικές ψηφοφορίες, οποιαδήποτε επίδραση στην πορεία της δημόσιας πολιτικής είναι έμμεση, δύσκολο να μετρηθεί και, ενδεχομένως, μικρή. Η ελπίδα εδώ είναι να επηρεαστεί η κοινή γνώμη ώστε, στη συνέχεια, να υπάρξουν επιπτώσεις και στη χάραξη πολιτικής πέρα από αυτούς που εκδηλώνουν ενδιαφέρον για τέτοια ζητήματα και διαδικασίες (Luskin, Fishkin & Plane 1999). Και αυτό διότι, εκτός των άλλων, αποτελέσματα διαβουλευτικής ψηφοφορίας επιβεβαιώνουν ότι οι ευκαιρίες για σοβαρή, ισορροπημένη συζήτηση με διαφορετικών καταβολών πολίτες μπορούν να επιτρέψουν στους ανθρώπους να μάθουν για διάφορα ζητήματα, να ζυγίσουν τα ανταγωνιστικά επιχειρήματα που αντικατοπτρίζουν τις αξίες τους σε σχέση με τις δεδομένες πολιτικές, να επανεξετάσουν τις απόψεις τους και, τελικά, να φτάσουν σε μια κοινή κατανόηση των κριτηρίων που οδηγούν στην προτίμηση τής μιας εναλλακτικής λύσης από την άλλη (Farrar κ.ά. 2003). Με άλλα λόγια, τα αποτελέσματα δείχνουν πως με τη διαβούλευση φεύγουμε από τις κλασικές ελιτίστικες αντιλήψεις για την αδυναμία των πολιτών να διαχειριστούν είτε εξειδικευμένα είτε θέματα 'υψηλής πολιτικής'.

Αποτελέσματα από την ίδια διαβουλευτική ψηφοφορία επιβεβαιώνουν και τις δύο ακόλουθες υποθέσεις: ότι οι προτιμήσεις των συμμετεχόντων γίνονται γενικά πιο δομημένες και ότι αυτοί συχνά αλλάζουν τις απόψεις τους, και χωριστά και στο σύνολο (Farrar κ.ά. 2003). Σε ό,τι αφορά την πρώτη υπόθεση, παρόμοιες κατευθύνσεις έδειξαν αποτελέσματα από έρευνα για άλλη διαβουλευτική ψηφοφορία (Luskin & Fishkin 2002). Όσο περισσότερο οι πολίτες διαβουλεύονται, τόσο πιο ενημερωμένοι, με πολιτικό ενδιαφέρον, με διάθεση για συμμετοχή, με εμπιστοσύνη για τη δημοκρατία και, τελικά, πιο πολιτικά επαρκείς γίνονται. Τα ίδια αποτελέσματα δείχνουν και ότι οι δημοκρατικοί θεσμοί που παρέχουν αυξανόμενες ευκαιρίες για διαβούλευση μπορούν να χρησιμεύσουν ως 'σχολεία δημοκρατικότητας', δηλαδή ως μια διαδικασία κοινωνικοποίησης για την αντιμετώπιση του πολιτικού κνιομού, της πολιτικής αποξένωσης και της πολιτικής απάθειας.

Αναφορικά με τη δεύτερη υπόθεση, στατιστικές προσομοιώσεις για τις προεδρικές εκλογές στις ΗΠΑ και για τις πολιτικές προτιμήσεις των πολιτών δείχνουν ότι σημαντικές ομάδες ψηφοφόρων θα ψήφιζαν διαφορετικά εάν είχαν πληρύτερη πληροφόρηση, και ότι η αλλαγή αυτή στην ψήφο τους θα ήταν σε πολλές περιπτώσεις αρκετή για να αλλάξει ακόμα και την έκβαση της αναμέτρησης (Luskin κ.ά. 2005). Αντίστοιχα, στο ερώτημα κατά πόσον θα άλλαζαν τα αποτελέσματα της ψηφοφορίας εάν υπήρχε μεγαλύτερη ενημέρωση και διαβούλευση από τους ψηφοφόρους μέσω μιας διαβουλευτικής ψηφοφορίας, αποτελέσματά άλλης έρευνας έδειξαν ότι συζητώντας τις πολιτικές θέσεις των υποψηφίων αυξάνεται το βάρος που δίνουν οι ψηφοφόροι στα ζητήματα πολιτικής, με τις ανάλογες επι-

πτώσεις στις αξιολογήσεις τους για τους υποψηφίους (Iyengar, Fishkin & Luskin 2005).

Βεβαίως, αν και πολλές διαβουλευτικές ψηφοφορίες έχουν παραγάγει αξιοσημείωτες μετατοπίσεις στις πολιτικές προτιμήσεις, το ζήτημα είναι εάν η διαβουλευτική ψηφοφορία αλλάζει τελικά και το συνολικό αποτέλεσμα της τελικής ψηφοφορίας. Το τελευταίο είναι πιο περίπλοκο και ανοιχτό ακόμα θέμα. Έχουν όμως υπάρξει περιπτώσεις με αρκετά μεγάλες μετατοπίσεις στην πρόθεση ψήφου, στην τελική ψηφοφορία καθώς επίσης και σε πολλές από τις αντιλήψεις και απόψεις των συμμετεχόντων (Luskin κ.ά. 2000). Επίσης, αποτελέσματα από προηγούμενες διαβουλευτικές ψηφοφορίες έχουν δείξει ότι η διαβούλευση, εκτός του ότι αλλάζει συχνά τις προτιμήσεις, αυξάνει τη γνώση και, κατά κύριο λόγο, δεν πολώνει και δεν ομογενοποιεί σε μεγαλύτερο βαθμό τις απόψεις (Iyengar, Fishkin & Luskin 2005).

Η ηλεκτρονική διαβούλευση

Στην βάση όλων των παραπάνω, η διάχυση των νέων Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών (ΤΠΕ) και η εξάπλωση της χρήσης τους οδήγησε στο άνοιγμα της συζήτησης σε σχέση με τις αυξανόμενες δυνατότητες για διαβούλευση λόγω του διαδικτύου και τις νέες προοπτικές που προέκυψαν για την εφαρμογή του διαβουλευτικού προτύπου υπό το πρίσμα πλέον της ηλεκτρονικής διαβούλευσης [e-deliberation]. Σύμφωνα με τους Coleman & Gotze (2001), η πρόκληση της ηλεκτρονικής διαβούλευσης συνίσταται στη σύνδεση της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης [e-governance] με την ηλεκτρονική δημοκρατία [e-democracy], στην υπέρβαση δηλαδή του μοντέλου της ηλεκτρονικής κυβέρνησης [e-government] και στην εκμετάλλευση για δημοκρατικούς σκοπούς των δυνατοτήτων για επικοινωνία που εμπεριέχονται στις νέες ΤΠΕ. Αυτό σημαίνει ότι το διαδίκτυο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να προσεγγιστεί η, με χαμηπερμασιανούς όρους, 'ιδανική ομιλιακή κατάσταση' όπου θα μετρά μόνο η δύναμη του καλύτερου επιχειρήματος (Stahl 2005: 80). Στη βάση της παραπάνω διαπίστωσης βρίσκεται, εκτός των άλλων, το γεγονός ότι η φυσική παρουσία, κατά την οποία συνήθως παίζει πρωτεύοντα ρόλο το συμβολικό κεφάλαιο, υποδαυλίζει την αξία του λεκτικού επιχειρήματος διότι όχι μόνο δεν έχουμε τη δυνατότητα κατανόησης μέσα από κείμενα, αλλά έχουμε και άλλους παράγοντες που υποσκάπτουν την αλληλοκατανόηση, από τα φυσικά χαρίσματα και τη χαρακτηριστική προσωπικότητα μέχρι την προκλητική και αντισυμβατική αμφίεση. Έτσι, αντί οι πολίτες να είναι απλώς σε θέση να πληρώνουν τους φόρους τους ηλεκτρονικά, θα μπορούν να συμμετέχουν σε έναν ευρύ δημόσιο διάλογο σχετικά με το πώς αυτοί θα δαπανώ-

Ουσιαστικά, η ψηφιακή τεχνολογία καλείται να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο για την επίτευξη μιας πιο δημοκρατικής κουλτούρας με λιγότερους αποκλεισμούς, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στο διαβουλευτικό στοιχείο, το οποίο έχει περισσότερο σχέση με νέους τρόπους σκέψης που αποβλέπουν στον εμπλουτισμό της δημοκρατικής διαδικασίας και λιγότερο με τις ίδιες τις τεχνολογικές εξελίξεις. Για τον Bregman (2000), η καταστατική, κατά βάση, ανάγκη να ζούμε σε κοινωνίες είναι αυτή που οδηγεί στην υιοθέτηση ενός διαβουλευτικού Λόγου [deliberative discourse], με την έννοια ότι, σε τελευταία ανάλυση, οι πολίτες καλούνται να αποφασίσουν συνεργατικά, έμμεσα ή άμεσα, όταν δεν έχουν επιβληθεί αυταρχικά από τα πάνω οι αποφάσεις. Βεβαίως, αυτό το επιχείρημα δεν ισχύει με τον ίδιο ακριβώς τρόπο στο διαδίκτυο, για το οποίο ως βάση προσέγγισης τίθεται η αρχική παραδοχή ότι η διαμεσολαβημένη επικοινωνία δεν συνιστά από μόνη της διαβούλευση, όπως και το ότι η λειτουργία ιστοσελίδων και η ύπαρξη διαλόγου στο διαδίκτυο δεν μπορούν σε καμία περίπτωση από μόνες τους να διασφαλίσουν την ανάπτυξη ‘αναστοχαστικών προτιμήσεων’ (Hands 2005). Συνιστούν όμως μια καλή αφετηρία και αυτό είναι μια βασική αρχή που δεν πρέπει να λησμονείται (Strommer-Galley 2000: 128).

Στο πλαίσιο αυτό, υπάρχει ένας γενικότερος σκεπτικισμός αναφορικά με το αν οι διαβουλευτικές διαδικασίες μπορούν να εξαντλούνται στο διαδίκτυο, και αυτό διότι το τελευταίο συνεχίζει να βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην κειμενική μορφή, ενώ από την άλλη, η οπτική και λεκτική έκφραση στην πρόσωπο με πρόσωπο συζήτηση είναι μια πιο ανοικτή και οικεία στους συμμετέχοντες διαδικασία (Fishkin 2000). Έτσι, ενώ οι υπέρμαχοι των δυνατοτήτων που προσφέρει το διαδίκτυο για επαναφορά στον πολιτικό διάλογο των μη συμμετοχικών πολιτών υποστηρίζουν ότι η κοινωνία πολιτών και η δημόσια σφαίρα αναζωογονούνται μερικώς μέσω των νέων τεχνολογιών, οι σκεπτικιστές καταδεικνύουν την ‘αναρχική φύση’ του Λόγου στο διαδίκτυο που τείνει να είναι επιθετικός, αποσπασματικός και μόνιμα αντιπαραθετικός. Το επιθετικό μάλιστα ύφος του Λόγου που επικρατεί σε αρκετές περιπτώσεις στην απευθείας σύνδεσης [on-line] συζήτηση έχει αναφερθεί ως το πλέον σημαντικό εμπόδιο για τη διαβούλευση και τον ανοιχτό διάλογο που είναι απαραίτητοι για μια αποτελεσματική, προοδευτική δημόσια σφαίρα (Hurrell 2005: 67).

Αρκετοί θεωρούν πως η επικράτηση του επιθετικού Λόγου μπορεί να υπονομεύσει σημαντικά τις προσπάθειες για δημόσια και ανοιχτή διαβούλευση, άλλοι όμως έχουν υποστηρίξει ότι ένας τέτοιος Λόγος μπορεί να λειτουργήσει και καθαρτικά σε αρκετές περιπτώσεις (Hurrell 2005: 68). Για τον Muhlberger (2005) πάντως, η συζήτηση στο διαδίκτυο αμβλύνει σε μεγάλο βαθμό τον λεγόμενο ‘κάθετο κολεκτιβισμό’ [vertical collectivism], δηλαδή τη μυωπική εμμονή οι άνθρωποι να

θυσιάζουν ακόμα και τις ιδιαίτερες ανάγκες τους μπροστά στα συμφέροντα της ομάδας στην οποία ανήκουν. Αποτελέσματα έρευνας, μάλιστα, δείχνουν ότι η συζήτηση στο διαδικτυο αμβλύνει και τις αντιθετικές για τη δημοκρατία απόψεις (Muhlberger 2005).¹¹ Όμως, αν δεν έχουμε συνεχή υπενθύμιση της ιδιότητας του πολίτη στον απευθείας σύνδεσης διάλογο, οι συμμετέχοντες στη διαβούλευση θα συμπεριφερθούν πιο ατομικιστικά. Έτσι, η υπενθύμιση της ιδιότητας του πολίτη όχι μόνο ανασύρει τις υποχρεώσεις των πολιτών απέναντι στην κοινωνία, αλλά και συμβάλλει στη δημιουργία ενός ευνοϊκού πλαισίου ηλεκτρονικής συμμετοχής [e-participation]. Με άλλα λόγια, η δυνατότητα για εκμάθηση πολλών και χρήσιμων πραγμάτων μέσω των διαβουλεύσεων εμφανίζεται, σύμφωνα με τον Muhlberger (2005), να αποτελεί κοινή πεποίθηση των συμμετεχόντων, αλλά και παράγοντα καλλιέργειας ενός κλίματος συμμετοχής πολιτών στο διαδικτυο που μπορεί να ενισχύσει τη δέσμευση και επανασύνδεση των συμμετεχόντων με την κοινωνία.

Μια δέσμευση, λοιπόν, για την υιοθέτηση ενός 'Λόγου του πολίτη' [civil discourse] σε συνάρτηση με τη λογική της ιδιότητας του πολίτη, φαίνεται να βοηθά στην επίτευξη κοινών νοημάτων που είναι ουσιαστικά και κρίσιμα για τη διαβούλευση. Ο Λόγος του πολίτη, δηλαδή, μοιάζει να επιτρέπει στους συμμετέχοντες να συζητούν με σχετικά ίσους όρους για ζητήματα αμοιβαίας σπουδαιότητας· δεν εξασφαλίζει όμως από μόνος του την αποτελεσματική επικοινωνία μεταξύ πολιτών και κυβέρνησης. Εντούτοις, η κουλτούρα διαλόγου μπορεί να προκύψει και κατά τη διάρκεια του χρόνου, δεδομένου ότι οι συμμετέχοντες συνεχίζουν να διαβουλεύονται, αλλά επίσης μπορεί και να καλλιεργηθεί από τους διοργανωτές των συζητήσεων ή να προωθηθεί μέσω της υιοθέτησης διάφορων τεχνικών διαπραγμάτευσης (Hurrell 2005: 68-74).¹² Έτσι, η ύπαρξη ή μη 'δημόσιας αβρότητας' [civility] φαίνεται να αποτελεί απαραίτητο χαρακτηριστικό της διαβούλευσης, επειδή αναγνωρίζεται ότι η έννοια αυτή συνιστά ουσιαστικά αποδοχή της διαπραγμάτευσης, δέσμευση στην προσπάθεια για αποφυγή της κυριαρχίας και του αποκλεισμού, σεβασμό στον διάλογο και στις ενδεχόμενες αλλαγές, και πάνω απ' όλα μια κουλτούρα σεβασμού και κατανόησης προς όλους τους συζητητές.¹³

Μια άλλη τεχνική διαπραγμάτευσης που επίσης υιοθετείται επιτυχώς από τους συμμετέχοντες σε φόρα δημοσίου διαλόγου είναι η ταυτόχρονη επιβεβαίωση ή μη της δήλωσης ενός αντιπάλου· ως τεχνική συνδέεται με την έννοια της δημόσιας αβρότητας από πολλούς θεωρητικούς. Επιπλέον, στο ψηφιακό περιβάλλον όπου οι ξένοι μεταξύ τους άνθρωποι προσπαθούν να συζητήσουν σημαντικά ζητήματα χωρίς οποιαδήποτε προγενέστερη γνώση και χωρίς τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της πρόσωπο με πρόσωπο συζήτησης, μια 'έντός δικτύου φήμη' [on-

line reputation] για κάποιον συμμετέχοντα λειτουργεί ως απαραίτητος όρος για να δώσει στους άλλους συμμετέχοντες ένα περαιτέρω κίνητρο, αλλά και διασφάλιση, για να ξεκινήσουν έναν διάλογο. Η αναφορά [quoting],¹⁴ για παράδειγμα, είναι μια μέθοδος που συνήθως βοηθά τους συμμετέχοντες να καθιερώσουν μια φήμη ως προσεκτικοί αναγνώστες των θέσεων των άλλων.¹⁵ Ορισμένοι πάντως θεωρούν ότι οι προσπάθειες για καθιέρωση μιας σταθερής, αξιόπιστης φήμης σε ένα ψηφιακό περιβάλλον δεν ευνοείται από τη γραμματική του μέσου, δεδομένου ότι το διαδικτυο είναι έτσι δομημένο ώστε να ενθαρρύνει την ανωνυμία, το 'παιχνίδι ταυτότητας' και τη 'δημιουργική διαστρέβλωση' (Hurrell 2005: 70).

Η εμπειρία βέβαια δείχνει ότι, σε τελευταία ανάλυση, ουσιαστική και επικοδομητική συζήτηση λαμβάνει χώρα όταν οι συμμετέχοντες γνωρίζουν ότι η συζήτησή τους θα καταλήξει είτε σε μια ψηφοφορία είτε σε κάποια άλλη διαδικασία λήψης απόφασης. Οι δε ψηφοφορίες αλλά και οι όποιες διαδικασίες λήψης αποφάσεων είναι περισσότερο αξιόπιστες στο μυαλό εκείνων που αντιδρούν στα αποτελέσματά τους εάν προηγουμένως έχει ακολουθηθεί λεπτομερής συζήτηση επάνω στα επίμαχα θέματα. Κατά συνέπεια, για την επίτευξη μιας αιτιολογημένης και συνεργατικής απόφασης απαιτείται ένα ηλεκτρονικό περιβάλλον το οποίο ενσωματώνει σε ένα ενιαίο σύνολο τη συζήτηση και την ψηφοφορία, επιδιώκοντας να δημιουργήσει ένα ενοποιημένο περιβάλλον συζήτησης και λήψης αποφάσεων (Edelman 2000). Βέβαια, εδώ μιλάμε για το στάδιο της διαβούλευσης όπου ήδη οι συμμετέχοντες έχουν συγκεντρωθεί ή έχουν προσέλθει οικειοθελώς στη διαδικασία. Διότι δεν πρέπει να λησμονείται το γεγονός ότι στο διαδικτυο παραμένει πάντα το πρόβλημα της συγκέντρωσης ετερόκλητων πολιτών σε κοινές δράσεις και των διαστάσεων του ψηφιακού χάσματος. Αλλά ακόμα και όταν το διαδικτυο ως μέσο κατορθώνει να φέρει ανθρώπους με πολύ διαφορετικές αντιλήψεις κοντά, δεν φαίνεται να καταφέρνει εξίσου πολλά στην παροχή μέσων προκειμένου να υπάρχει μεγαλύτερη κατανόηση ανάμεσα στους χρήστες που επικοινωνούν ώστε να μάθουν να προσαρμόζουν τις διαφορές τους αρκετά για να μπορέσει να προωθηθεί κάποιο ζήτημα (Friedman 2006).

Το παραπάνω αποτελεί έναν επιπλέον λόγο γιατί οι καινοτομίες βασισμένες στη διαδικτυακή δράση και δέσμευση, παρά την ελκυστικότητα και τις δυνατότητες που παρουσιάζουν, εμφανίζονται μέχρι τώρα να υιοθετούνται όλο και πιο συχνά στην υπηρεσία των παραδοσιακών κομματικών μηχανισμών (Friedman 2006). Γι' αυτό και η διαβούλευση έχει μεγαλύτερη αξία όταν καθορίζεται από ισχυρή ηλεκτρονική δέσμευση [e-engagement] μεμονωμένων πολιτών που κινούνται πέρα από κομματικούς σχηματισμούς και οργανωμένους φορείς (Clift 2003). Αναφορικά δε με την αξιολόγηση της δέσμευσης στις ηλεκτρονικές διαβουλευτικές διαδικασίες, αυτή αφορά ουσιαστικά τα ζητήματα του αυξανόμενου κοινωνι-

κού κεφαλαίου εκείνων που συμμετέχουν άμεσα και με διάρκεια, καθώς και τα όποια οφέλη για τη δημοκρατία. Ειδικά για το τελευταίο, παρά το ότι παραμένει ανοιχτό το ζήτημα του εάν συνολικά η χρήση του διαδικτύου διατηρεί το τρέχον επίπεδο της συμμετοχικής δημοκρατίας, ενισχύει τις υπάρχουσες αρνητικές τάσεις στην πολιτική συμμετοχή ή ενδέχεται στο μέλλον να αυξήσει τη συμμετοχικότητα των πολιτών, ορθά ο Cliff (2003) επισημαίνει ότι τα ηλεκτρονικά φόρα δημοσίου διαλόγου μπορούν να αποτελέσουν μια από τις πιο οικονομικές και αποδοτικές επενδύσεις προς την εμπάθυνση και τη διατήρηση της δημοκρατίας.

Από την άλλη βέβαια, υπάρχουν και ανασταλτικοί παράγοντες, όπως το ότι η έμφαση στη χρήση των ΤΠΕ από τις κυβερνήσεις και τους ανώτερους δημοσίου υπαλλήλους επισκιάζει συχνά τις πραγματικές δυσκολίες που οφείλονται στην ηλεκτρονική πολιτική δέσμευση των πολιτών, η οποία παρουσιάζεται απλουστευτικά σχεδόν ως επέκταση των παραδοσιακότερων μεθόδων διαβούλευσης (Riley & Riley 2003). Ένα δε επιπλέον πρόβλημα που δημιουργείται στο στάδιο της εφαρμογής των ηλεκτρονικών διαβουλευτικών διαδικασιών, αφορά τις κάθετες ιεραρχικές κυβερνητικές υπηρεσίες που αντιμετωπίζουν δυσκολίες με την οριζόντια δομή του διαδικτύου (Hurrell 2005: 67-8). Στην ίδια λογική, σύμφωνα τους Lukensmeyer & Torres (2006), υπάρχουν δύο σημαντικές παράμετροι που δεν συμβάλλουν στην αύξηση των διαβουλευτικών διαδικασιών στο διαδίκτυο. Πρώτον, οι πρωτοβουλίες ηλεκτρονικής κυβέρνησης δίνουν ιδιαίτερη σημασία στην εξυπηρέτηση του 'πολίτη ως πελάτη' και στην παροχή αυξημένων εξατομικευμένων υπηρεσιών, χαράσσοντας έτσι μια στρατηγική που δεν αφήνει πολλά περιθώρια για ουσιαστική δέσμευση. Δεύτερον, η έλλειψη κοινών προτύπων για τη δράση στο διαδίκτυο και για τις ψηφιακές τεχνικές δέσμευσης δημιουργεί σύγχυση στους πολίτες, από τη μία, αλλά και καθιστά εξαιρετικά δύσκολη για όλους τους εμπλεκόμενους φορείς και τα ενδιαφερόμενα μέρη την εκμάθηση πέρα από την εμπειρία της ηλεκτρονικής διεπαφής [interface], από την άλλη.

Γενικότερα, πάντως, φαίνεται ότι και τα δύο μοντέλα διαβούλευσης, δια ζώσης και ηλεκτρονική, έχουν σε γενικές γραμμές παρόμοια αποτελέσματα, αυτά όμως της ηλεκτρονικής διαβούλευσης φαίνεται να είναι ελαφρώς 'πιο ισχνά' (Luskin, Fishkin & Iyengar 2004). Το κύριο δηλαδή μειονέκτημα είναι ότι η ηλεκτρονική διαβούλευση μπορεί να είναι λιγότερο ζωνρή και έτσι η επεξεργασία των δεδομένων πιο αδύνατη από ό,τι στην πρόσωπο με πρόσωπο διαβούλευση (Fishkin & Luskin 2004). Επίσης, το κατά πόσο μια διαβούλευση επηρέασε τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων μπορούμε να το διαπιστώσουμε κυρίως στις πρόσωπο με πρόσωπο διαβουλεύσεις, διότι ακόμα και στην περίπτωση που μια ηλεκτρονική διαβούλευση καθορίσει σε σημαντικό βαθμό τις αποφάσεις, υπάρχουν εξαιρετικές δυσκολίες στον ακριβή υπολογισμό της επιρροής της (Becker & Ohlin

2006). Ο συνδυασμός όμως των δια ζώσης και των ηλεκτρονικών διαδικασιών προσφέρει συχνά το καλύτερο αποτέλεσμα: και άμεση και προσωπική επαφή, χωρίς τον κίνδυνο να αποκλειστούν εκείνοι που δεν έχουν πρόσβαση στην τεχνολογία, αλλά με την παράλληλη δυνατότητα να συμπεριληφθούν πολλοί περισσότεροι άνθρωποι και με λιγότερο κόστος από ό,τι θα μπορούσε να γίνει μόνο με τις κλασικές μεθόδους (Dialogue by Design 2005).

Καθίσταται, όμως, φανερό ότι και στην ηλεκτρονική διαβούλευση μπορεί να προκύψουν αρνητικές επιπτώσεις αντίστοιχες με αυτές της πρόσωπο με πρόσωπο διαβούλευσης (π.χ. ένταση συγκρούσεων, πολωμένες απόψεις, υπερβάλλουσα επιρροή των κοινωνικά ισχυρών, παρορμητικά αποτελέσματα), αρνητικές επιπτώσεις που σε αρκετές περιπτώσεις συνδυάζονται και με τον ειδικό χαρακτήρα της γραμματικής του διαδικτύου. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον Muhlberger (2005), η 'φτωχή/ έλλιπής μετάδοση συναισθημάτων' μέσω της διαμεσολαβημένης επικοινωνίας σε ηλεκτρονικά φόρα δημοσίου διαλόγου, φαίνεται να καταλήγει σε μια διάχυτη, χωρίς να αναφέρεται σε κάποιον συγκεκριμένα, έλλειψη δημόσιας αβρότητας που μπορεί να οδηγήσει σε συγκρούσεις.¹⁶ Υπ' αυτή την έννοια, η ανθρώπινη επαφή στις πρόσωπο με πρόσωπο διαδικασίες ενδέχεται να οδηγήσει σε περισσότερη ανάμειξη και συμμετοχή των μετεχόντων και στη μεταβίβαση ορισμένου είδους πληροφοριών κατά πληρέστερο τρόπο.

Από την άλλη μεριά όμως, αυτά τα χαρακτηριστικά μπορεί να μην λειτουργούν εξολοκλήρου υπέρ των άμεσων διαβουλεύσεων, διότι οι από υπολογιστή διαμεσολαβημένες αλληλεπιδράσεις στην ηλεκτρονική διαβούλευση μπορεί να είναι συναισθηματικά πιο ψυχρές, έχουν όμως πληρέστερο γνωστικό φορτίο (Luskin, Fishkin & Iyengar 2004). Σε μια περίπτωση μάλιστα ηλεκτρονικής διαβούλευσης που παραθέτουν οι Muhlberger & Weber (2006), αυτοί που συμμετείχαν περισσότερο στον ηλεκτρονικό διάλογο και συζητούσαν συχνότερα ακόμα και με τους ανθρώπους που διαφωνούσαν, ήταν εκείνοι που φάνηκαν περισσότερο ικανοί να εκφέρουν τα πιο 'εκτεταμένα ρεπερτόρια επιχειρημάτων' και να κατανοήσουν επαρκέστερα τις διαφορετικές θέσεις σχετικά με ένα πολιτικό ζήτημα. Βεβαίως, αυτό δεν μπορεί να αποτελεί σαφή και αδιαμφισβήτητη απόδειξη για την αύξηση της πολιτικής γνώσης, διότι δεν μπορεί να καθοριστεί ούτε αν η αύξηση αυτή προκύπτει λόγω των συζητήσεων που λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο της ηλεκτρονικής διαβούλευσης ούτε αν σχετίζεται με τις εμπειρίες και τις αναπαραστάσεις των καθημερινών συζητήσεων που έχουν αυτοί οι άνθρωποι ξεχωριστά στο υπόλοιπο της ημέρας.

Τέλος, κάποιοι θα μπορούσαν να υποστηρίξουν ότι οι εξατομικευτικού χαρακτήρα ηλεκτρονικές διαβουλεύσεις δύναται να απονυρώσουν σε κάποιο βαθμό τη δημόσια συζήτηση και την αντίστοιχη δραστηριότητα που ούτως ή άλλως θα

πραγματοποιούνταν από την κοινωνία πολιτών. Σύμφωνα με αυτή τη λογική, η χρήση του διαδικτύου δεν συντίνει στον εκδημοκρατισμό μιας κοινωνίας αλλά, αντίθετα, συμβάλλει στην αποδυνάμωση και, σε τελευταία ανάλυση, στη συρρίκνωση της κοινωνίας πολιτών. Ο στόχος, άρα, που προκρίνουν ανάλογοι σκεπτικιστές είναι να δημιουργηθούν δομές και μηχανισμοί έτσι σχεδιασμένοι, ώστε να συνδέουν την πολιτική εξουσία με την κοινωνία πολιτών στο πλαίσιο μιας δημοκρατικότερης δημόσιας σφαίρας στο νέο ψηφιακό περιβάλλον, και όχι μόνο με τους μεμονωμένους πολίτες στο πλαίσιο μιας βοναπαρτικού τύπου δημοκρατικής οργάνωσης όπου οι πολιτικές ελίτ συνομιλούν αδιαμεσολάβητα με τις μάζες. Με τις περιπτώσεις Greener Kalix 1 και 2 –διαβουλεύσεων για την αύξηση πόρων για το περιβάλλον– που μελέτησαν οι Becker & Ohlin (2006), έγινε μια προσπάθεια να προκύψει η παραπάνω σύνδεση. Εκείνο όμως που αναδείχθηκε είναι ότι, επειδή η εν λόγω δράση ήταν συμβουλευτική, δεν υπήρξαν τελικά πολλά περιθώρια να προσδιοριστεί το γιατί, σε τελευταία ανάλυση, οι πολιτικοί επέλεξαν να υιοθετήσουν την απόφαση της διαβούλευσης ή, από μια άλλη σκοπιά, αν η ταύτιση των απόψεων που σημειώθηκε ήταν πράγματι αποτέλεσμα της διαβούλευσης ή μια, εκ των προτέρων ή όχι, σύμπτωση απόψεων ανάμεσα στους πολίτες και τους πολιτικούς.

Αντί συμπερασμάτων

Στο κείμενο αυτό επιχειρήθηκε η παρουσίαση των εννοιών της διαβούλευσης και της ηλεκτρονικής διαβούλευσης, όπως αυτές παρουσιάζονται στη διεθνή, κατά βάση, βιβλιογραφία –μιας και στη χώρα μας ο δημόσιος διάλογος για τα θέματα αυτά δεν βρίσκεται ακόμα σε επίπεδα αντίστοιχα με αυτά των άλλων δυτικών κοινωνιών. Κύρια χαρακτηριστικά των εν λόγω εννοιών αποτελούν η δυνατότητα από πλευράς μεμονωμένων πολιτών αλλά και της κοινωνίας πολιτών για περαιτέρω συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων και στη χάραξη πολιτικής, ο υποβόσκων εξουσιαστικός χαρακτήρας που διατρέχει το σύνολο της διαβούλευσης από την αρχική απόφαση για την έναρξη της διαδικασίας μέχρι την κάθε μία συμμετοχή ξεχωριστά, και οι νέες προοπτικές που ανοίγονται στο πλαίσιο του διαδικτύου για διεύρυνση των συμβουλευτικών διαδικασιών.

Βεβαίως, εάν η διαβούλευση, είτε ως πολιτικό πρόταγμα είτε ως διαδικασία, θα υιοθετηθεί ακόμα περισσότερο από φορείς χάραξης πολιτικής σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο, εξαρτάται, εκτός των άλλων, από τον εκάστοτε κοινωνικό συσχετισμό δυνάμεων και από τις πρωτοβουλίες πολιτικών ηγεσιών. Για παράδειγμα, φαίνεται ότι αποτελεί στρατηγική επιλογή της νεοσύστατης κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ να διεξάγει συμβουλευτικού χαρακτήρα ηλεκτρονικές διαβουλεύσεις μέσω της ιστοσελίδας του Γραφείου του Πρωθυπουργού, orengon.gr. Δια-

βουλευτικές διαδικασίες που ενδεχομένως να αποτελέσουν ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον μελλοντικό πεδίο ανάλυσης. Δεδομένης μάλιστα της αξιοσημείωτης, σε αρκετές περιπτώσεις, νομιμοποίησης που φαίνεται να παράγει ο διαβουλευτικός τρόπος λήψης αποφάσεων, εικάζεται ότι είναι πολύ πιθανή η διενέργεια ολοένα και περισσότερων διαβουλεύσεων, για περιορισμένης όμως σημασίας ζητήματα. Για τα μείζονος, ενδέχεται να συνεχίσει να ισχύει ο αφορισμός των Becker & Ohlin (2006), 'συζήτηση ναι, αλλά επιρροή ή εξουσία ελάχιστα'.

Σημειώσεις

1. Για την έννοια της διαβουλευτικής δημοκρατίας στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία, βλ. Παιονίδης 1998 και Λιότζης 2006.

2. Πρόκειται δηλαδή για μια αντίληψη της κοινωνίας που φεύγει από τα κλασικά διχοτομικά μοντέλα και στην οποία έχουμε τη διαφοροποίηση του κοινωνικού ιστού σε ξέχωρους θεσμικούς χώρους (οικονομικό, πολιτικό, κοινωνικό, πολιτισμικό) που ο καθένας ενέχει, δυναμικά τουλάχιστον, τη δική του λογική και βρίσκεται σε συνεχή αλληλεπίδραση και 'ανταγωνιστική αντιπαράθεση' με τους άλλους.

3. Οι Coleman & Gotze (2001: 4) ανασύρουν τις θέσεις του Robert Putnam, σύμφωνα με τον οποίο η μείωση της συμμετοχής σε δίκτυα πολιτών έχει οδηγήσει σε αντίστοιχη πτώση της συμμετοχής στην πολιτική διαδικασία ως έκφραση πολιτικής αποξένωσης και απάθειας. Οι πολίτες, δηλαδή, μετέχουν σε ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές υποθέσεις μόνο όταν έχουν αποκτήσει μια κουλτούρα κοινωνικής συνεργασίας και επικοινωνίας. Άσχετα αν κάποιος συμφωνεί με την προσέγγιση του Putnam, η εμπιστοσύνη στα παραδοσιακά μοντέλα δημοκρατικής διακυβέρνησης στις περισσότερες αναπτυγμένες δημοκρατίες, χωρίς αμφιβολία, καταρρέει. Βεβαίως, ακόμα φαίνεται ότι δεν υπάρχει ξεκάθαρα διάχυτη απογοήτευση με την ίδια την ιδέα της αστικής δημοκρατίας, οι παραδοσιακές όμως δομές και τρόποι διαμόρφωσης πολιτικών και λήψης αποφάσεων γίνονται σε μεγάλο βαθμό αντιληπτές ως απομακρυσμένες από τον μέσο πολίτη.

4. Πρέπει να σημειωθεί ότι η αξία των πληροφοριών στις διαβουλεύσεις είναι ιδιαίτερης σημασίας. Η διαβούλευση, δηλαδή, απαιτεί την παροχή υψηλής στάθμης, ισορροπημένων και μεταβαλλόμενων πηγών πληροφόρησης έτσι ώστε οι πολίτες να μην προσέρχονται στον διάλογο μόνο με τις δικές τους εμπειρίες και γνώσεις ή μόνο με εκείνων με τους οποίους συμφωνούν (Coleman & Gotze 2001: 23). Θα πρέπει να διευκρινιστεί όμως ότι η εύκολη πρόσβαση σε περισσότερες πληροφορίες δεν συμβάλλει απαραίτητα στη δημοκρατική διαβούλευση, εάν μάλιστα οι πολίτες πάσχουν ήδη από υπερφόρτωση πληροφοριών, εάν οι πληροφορίες που γίνονται προσβάσιμες μέσω του διαδικτύου συνιστούν απλώς 'γλώσσα του μίσους' και εάν τα σημαντικά δημόσια ζητήματα χάνονται σε μια χιονοστιβάδα κοινοτοπιών.

5. Ο Gastil (2006) θεωρεί ότι οι προσπάθειες να προωθηθεί η διαβουλευτική κουλτούρα μπορεί να έχουν και την ανεπιτυχή επίδραση της διεύρυνσης του χάσματος μεταξύ αυτών που δραστηριοποιούνται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο πολιτικά και εκείνων με μειωμένο πολιτικό ενδιαφέρον.

6. Μια από τις επιδράσεις που αποδίδεται συχνά στις διαβουλευτικές διαδικασίες είναι η ολοκλήρωση της διαμόρφωσης μιας πιο ανακλαστικής, συνεπούς και περιεκτικής κρίσης για το υπό

συζήτηση θέμα. Το κατά πόσο η συζήτηση θα έχει αυτή την επίδραση εξαρτάται και από τον τρόπο με τον οποίο κάποιος αντιλαμβάνεται την 'εκλέπτυνση' της άποψης του (Gastil 2006).

7. Για την έννοια της πολιτικής γνώσης και του συναφούς σημασιολογικού πεδίου, πρβλ. Καπέλου, Δεμερτζής & Βαρδάτσικας 2008.

8. Φαίνεται, επίσης, ότι εκείνοι που έρχονται σε επαφή με καινούριες γνώσεις κατά τη διάρκεια των διαβουλεύσεων τείνουν όχι μόνο να αλλάζουν συχνότερα τις προτιμήσεις τους, αλλά και να παρουσιάζουν βελτίωση στον τρόπο διάρθρωσής τους (Farrar κ.ά. 2003). Δεν θα πρέπει να παραβλέπεται, βεβαίως, το γεγονός ότι τα οφέλη στο επίπεδο της γνώσης από τη διαβούλευση δεν είναι ίδια για όλους τους συμμετέχοντες, και ότι παραμένει ζητούμενο, μεταξύ άλλων, η κατεύθυνση και η πυκνότητα που χαρακτηρίζουν την αύξηση της πολιτικής γνώσης.

9. Οι πρωτοβουλίες είναι οι εξής: τα τοπικά συμβούλια διακυβέρνησης στο Σικάγο που εξετάζουν την πιθανότητα να δημιουργήσουν μια 'τοπική γραφειοκρατία' με σκοπό να αποκτήσουν ουσιαστική εξουσία πάνω στην αστυνόμευση και τα δημόσια σχολεία· η Περιφερειακή Συνεργασία Κατάρτισης [Regional Training Partnership] του Wisconsin η οποία διοργανώνει τριμερείς συνεργασίες μεταξύ εργαζομένων, εργοδοτών και κυβέρνησης για να παράσχει κατάρτιση και να αυξήσει τη διαφάνεια στις εργασιακές αλλαγές· ο Προγραμματισμός για τη Συντήρηση Βιότοπων [Habitat Conservation Planning] που συγκαλεί τους κοινωνικούς εταίρους και τους υποβοηθά να αναπτύξουν ρυθμίσεις διακυβέρνησης για το οικοσύστημα που θα ικανοποιήσουν τη διπλή ανάγκη για ανθρώπινη ανάπτυξη και προστασία των ειδών υπό εξαφάνιση· ο συμμετοχικός προϋπολογισμός του Πόρτο Αλέγκρε που επιτρέπει στους κατοίκους της πόλης να συμμετέχουν άμεσα στην κατάρτισή του· οι μεταρρυθμίσεις Panchayat στη δυτική Βεγγάλη και την Κεράλα όπου έχουν δημιουργηθεί άμεσα και αντιπροσωπευτικές δημοκρατικές διαδικασίες που μεταβιβάζουν ουσιαστική διοικητική και φορολογική αρμοδιότητα στα μεμονωμένα χωριά προς αναπτυξιακή κατεύθυνση.

10. Στη διαβούλευση του Princeton Future, η αποτυχία διαπιστώθηκε και μέσα από τις απόψεις των συμμετεχόντων με δημοσκοπήση που διενεργήθηκε για αυτόν τον λόγο μετά τη λήξη των εργασιών.

11. Να σημειωθεί ότι, σύμφωνα με τον Muhlberger (2005), η διαβούλευση δεν αλλάζει την ουσία της εκάστοτε άποψης, απλά η ίδια η συζήτηση φαίνεται ότι αμβλύνει τη διαφορετικότητα των απόψεων.

12. Για μια ενδεικτική λίστα οδηγιών για συμμετέχοντες σε ομάδες συζητήσεων στο διαδικτυο, πρβλ. Bregman 2000.

13. Στις σύγχρονες μορφές διαλόγου, όπως τα φόρα συζήτησης στο διαδικτυο, η έννοια της δημόσιας αβρότητας προκύπτει ως χρήσιμο εργαλείο για την αξιολόγηση του επιπέδου του δημόσιου διαλόγου. Όπως, μάλιστα, χαρακτηριστικά αναφέρει η Hurrell (2005: 67-8), η δημόσια αβρότητα δεν συνιστά ένα τελικό στάδιο, αλλά μια συμπεριφορά που εκτυλίσσεται διαρκώς μέσα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της έκφρασης του λόγου. Στην ελληνική πολιτική σκηνή αυτό εϊθισται να περιγράφεται διασταλτικά, και συνάμα αφαιρετικά, ως 'πολιτικός πολιτισμός'.

14. Ως αναφορά [quoting] νοείται η αυτοοσία συνήθως παράθεση απόψεων, ή κομμάτι αυτών, συμμετεχόντων από άλλους συμμετέχοντες για μια σειρά από λόγους, από το να δομηθούν οι τελευταίοι την άποψή τους με άξονα αναφοράς προηγούμενες θέσεις, μέχρι να συστοιχηθούν πίσω από κεντρικά επιχειρήματα.

15. Έρευνες, πάντως, δείχνουν ότι η απευθείας σύνδεσης συζήτηση χαρακτηρίζεται συνήθως από έλλειψη δεξιοτήτων ακρόασης η οποία ενδεχομένως, όμως, να αποδίδεται στη γενικότερη αποδιοργάνωση του δημοσίου διαλόγου (Oates 2003: 35).

16. Μια χρήσιμη μεθοδολογική προσέγγιση για τη μελέτη του βαθμού σύγκρουσης, ακόμα και για την περίπτωση του διαδικτύου, είναι ο νόμος του Sunstein της 'πλώσης της ομάδας', σύμφωνα με τον οποίο μια ομάδα συζήτησης της οποίας η μέση θέση είναι προς τη μια πλευρά μιας κλίμακας τοποθέτησης θα τείνει, μετά τη συζήτηση, να κινηθεί περαιτέρω προς την ίδια πλευρά λόγω της δυναμολογίας των επιχειρημάτων και των μηχανισμών 'κοινωνικής συμμόρφωσης' (Fishkin & Luskin 2004).

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Becker, T. (2005). 'How much Deliberative Democracy is there in "Internet Politics"', *Journal of Public Deliberation*, 2, 1.
- Becker, T. & T. Ohlin (2006). 'The Improbable Dream: Measuring the Power of Internet Deliberations in Setting Public Agendas and Influencing Public Planning and Policies', *Journal of Public Deliberation*, 2, 1.
- Blumler, J.G. & S. Coleman (2001). *Realising Democracy Online: A Civic Common in Cyberspace*, IPPR/ Citizens Online Research Publication.
- Bregman, J. (2000). 'Theoretical Frameworks of Deliberative Democracy', <http://cyber.law.harvard.edu>.
- Caddy, J. (2003). 'Access to information' στο Organisation for Economic Co-operation and Development, *Open Government: Fostering Dialogue with Civil Society*, Paris: OECD Publications.
- Clift, S. (2003). 'E-Government and Democracy: Representation and citizen engagement in the information age', <http://www.publicus.net>.
- Coleman, S. & J. Gotze (2001). *Bowling Together: Online Public Engagement in Policy Deliberation*, London: Hansard Society.
- Deliberative Democracy Consortium (L. Hasselblad Torres, R. Gunn, R. Bernier & M. Leighninger) (2004). 'The Deliberative Agency: Opportunities to Deepen Public Participation', <http://www.logolinkla.org>.
- Dialogue by Design (2005). 'The Practice of Online Consultation: Process Models and Case Studies', www.dialoguebydesign.com.
- Edelman, B. (2000). 'Software Specification for Online Deliberation and Discourse', <http://cyber.law.harvard.edu>.
- Farrar, C., J. S. Fishkin, D. P. Green, C. List, R. C. Luskin & El. Levy Paluck (2003). 'Experimenting with Deliberative Democracy: Effects on Policy Preferences and Social Choice', *ECPR Conference*, Marburg, Germany.

- Fishkin, J. S. (2000). 'Virtual Democratic Possibilities: Prospects for Internet Democracy', στο συνέδριο *Internet, Democracy and Public Goods*, Belo Horizonte, Brazil.
- Fishkin, J. S. & R. C. Luskin (2004). 'Experimenting with a Democratic Ideal: Deliberative Polling and Public Opinion', στο συνέδριο *Swiss Chair's Conference on Deliberation*, Florence, Italy.
- Iyengar, S., J. S. Fishkin & R.C. Luskin (2005). 'Deliberative Preferences in the Presidential Nomination Campaign: Evidence from an Online Deliberative Poll', <http://cdd.stanford.edu>.
- Friedman, W. (2006). 'Deliberative Democracy and the Problem of Scope', *Journal of Public Deliberation*, 2, 1.
- Fung, A. & E. Olin Wright (2001). 'Deepening Democracy: Innovations in Empowered Participatory Governance', *Politics and Society*, 29, 1.
- Gastil, J. (2006). 'How Balanced Discussion Shapes Knowledge, Public Perceptions, and Attitudes: A Case Study of Deliberation on the Los Alamos National Laboratory', *Journal of Public Deliberation*, 2, 1.
- Hands, J. (2005). 'E-deliberation and local governance: The role of computer mediated communication in local democratic participation in the United Kingdom', *First Monday*, 10, 7.
- Hartz-Karp, J. (2005). 'A Case Study in Deliberative Democracy: Dialogue with the City', *Journal of Public Deliberation*, 1, 1.
- Hendriks, C. (2002). 'Institutions of Deliberative Democratic Processes and Interest Groups: Roles, Tensions and Incentives', *Australian Journal of Public Administration*, 61, 1.
- Hurrell, C. (2005). 'Shaping Policy Discourse in the Public Sphere: Evaluating Civil Speech in an Online Consultation', *The Electronic Journal of e-Government*, 3, 2.
- Καπέλου, Τ., Ν. Δεμερτζής & Κ. Βαρδάτοκας (2008). 'Πολιτική νοημοσύνη και ενημέρωση. Η σημασία των δραματικών τηλεοπτικών σειρών', *Ζητήματα Επικοινωνίας*, 8: 77-101.
- Karpowitz, C. F. & J. Mansbridge (2005). 'Disagreement and Consensus: The Need for Dynamic Updating in Public Deliberation', *Journal of Public Deliberation*, 1, 1: 346-64.
- Levine, P., A. Fung & J. Gastil (2005). 'Future Directions for Public Deliberation', *Journal of Public Deliberation*, 1, 1.
- Λιότζης, Ευ. Σ. (2006). 'Διαβουλευτική Δημοκρατία: Σύντομη κριτική αποτίμηση ενός εναλλακτικού προτύπου δημοκρατίας', *Κοινωνία Πολιτών*, 12: 53-6.
- Lukensmeyer, C. J. & L. Hasselblad Torres (2006). *Public Deliberation: A Manager's Guide to Citizen Engagement*, IBM Center for The Business of Government.
- Luskin, R. C. & J. S. Fishkin (2002). 'Deliberation and "Better Citizens"', <http://cdd.stanford.edu>.
- Luskin, R. C. & J. S. Fishkin (2005). 'Deliberative Polling, Public Opinion, and Democracy: The Case of the National Issues Convention', <http://cdd.stanford.edu>.

- Luskin, R. C., J. S. Fishkin & S. Iyengar (2004). 'Considered Opinions on U.S. Foreign Policy: Face-to-Face versus Online Deliberative Polling', <http://cdd.stanford.edu>.
- Luskin, R. C., J. S. Fishkin & D. L. Plane (1999). 'Deliberative Polling and Policy Outcomes: Electric Utility Issues in Texas', στο *Annual Meeting of the Association for Public Policy Analysis and Management*, Washington.
- Luskin, R. C., J. S. Fishkin, R. Jowell & Al. Park (2000). 'Learning and Voting in Britain: Insights from the Deliberative Poll', <http://cdd.stanford.edu>.
- Luskin, R. C., J. S. Fishkin, I. McAllister, J. Higley & P. Ryan (2005). 'Deliberation and Referendum Voting', <http://cdd.stanford.edu>.
- McLean, I. S., C. List, J. S. Fishkin & R. C. Luskin (2000). 'Does Deliberation Induce Preference Structuration?: Evidence from Deliberative Opinion Polls', στο *American Political Science Association Meeting*, Washington.
- Mendiburu, M. (2003). 'Consultation and Public Participation', στο Organisation for Economic Co-operation and Development, *Open Government: Fostering Dialogue with Civil Society*. Paris: OECD Publications.
- Muhlberger, P. (2005). 'The Virtual Agora Project: A Research Design for Studying Democratic Deliberation', *Journal of Public Deliberation*, 1, 1.
- Muhlberger, P. & L. M. Weber (2006). 'Lessons from the Virtual Agora Project: The Effects of Agency, Identity, Information, and Deliberation on Political Knowledge', *Journal of Public Deliberation*, 2, 1.
- Oates, B. J. (2003). 'The potential contribution of ICTs to the political process', *The Electronic Journal of e-Government*, 1, 1: 33-42.
- Παιονίδης, Φ. (1998). 'Διαβουλευτική δημοκρατία και ελευθερία της έκφρασης', *Επιστήμη και Κοινωνία*, 1.
- Park, Al., R. Jowell & S. McPherson (2000). 'The future of the National Health Service: Results from a Deliberative Poll', <http://cdd.stanford.edu>.
- Ranson, S. (2003). 'Public accountability in the age of neo-liberal governance', *Journal of Education Policy*, 18, 5: 459-80.
- Riley, Th. B. & C. Gilbert Riley (2003). 'E-Governance to E-Democracy: Examining the evolution', <http://www.electronicgov.net>.
- Selee, A. (2003). 'Deliberative Approaches to Governance in Latin America', <http://www.deliberative-democracy.net>.
- Shane, P. M. (2005). 'Deliberative America', *Journal of Public Deliberation*, 1, 1.
- Stahl, B. C. (2005). 'The Ethical Problem of Framing e-Government in Terms of e-Commerce', *The Electronic Journal of e-Government*, 3, 2: 77-86.
- Strommer-Galley, J. (2000). 'On-Line Interaction and Why Candidates Avoid it', *Journal of Communication*, 50, 4: 111-32.